

Səbinə Nemətzadə
ilahiyyat elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun
elmlər doktoru pilləsi üzrə doktorantı
AZ 1073, Bakı ş., H.Cavid pr., 115
E-mail: nematzadesabina@yahoo.com

İSLAM MİNİATÜRLƏRİNDƏ MERAC

*Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Elmin İnkişafı Fondunun dəstəyi ilə yerinə yetirilmişdir.
Grant № EIF-Mob-5-2014-2(17)-14/09/5*

Xülasə: Türk-islam miniatür məktəbi islam sivilizasiyasının inkişafında əhəmiyyətli rola malikdir. Xüsusilə orta əsrlərdə dini motivli minatürlərə daha çox rast gəlinir. Dini mövzulu ən mühüm miniatürlü əlyazma islam peyğəmbəri Məhəmmədin həyatını əks etdirən altı cildlik “Siyer-i Nəbi”dir. Dini minatürlər arasında islam peyğəmbərinin meraca yüksəlməsi hadisəsi isə tarix kitablarında geniş yayılmışdır. Müsəlman türk sənətkarlar XIV əsrdən başlayaraq XVIII əsrə qədər təkmilləşdirərək merac mövzusunda dair mükəmməl nümunələr ortaya qoymuşlar. Merac miniatürləri XV əsr boyunca ən çox ədəbi əlyazmalarda rast gəlinir. Sufi ənənələrinə sadıq müəlliflər Allaha və Peyğəmbərə mədhiyyə bölümündə əlavə olaraq merac hadisəsini müzakirə edirlər. Nəqqaşlar, sənətkarlar da merac səhnələrini əlyazmaların ya kənarlarında, ya da daha sonrakı səhifələrdə təsvir edirdilər.

Məqalədə meracın türk-islam mədəniyyətində, incəsənətində xüsusi yeri olan miniatürlərin ana mövzularından biri olduğu vurğulanır.

Açar sözlər: İslam, miniatür, Məhəmməd Peyğəmbər, merac, sənət.

Türk-İslam miniatürlərinin mövzu trayektoriyasında dini mövzular olduqca əhəmiyyətli yer tutur. Bunlar aləmin yaradılışı, Qurani-Kərim, Tövrat, İncil kimi üç böyük müqəddəs kitabdakı peyğəmbərlər, onların möcüzələri, onlarla bağlı önəmli hadisələr, qiyamət, cənnət, cəhənnəm kimi səhnələr, xəlifələr, imamlar və onlarla bağlı hadisələr kimi mövzulardır ki, miniatür sənətində geniş şəkildə öz əksini tapmışdır.

Dini mövzulu ən mühüm miniatürlü əlyazma Hz. Məhəmmədin həyatını əks etdirən altı cildlik “Siyer-i Nəbi”dir. Mətin And qeyd edir ki, təqribən 1595-ci ilə yaxınbir dövrdə III Murad İslamın erkən dövrlərinin tarixini və Hz. Məhəmmədin həyat hekayəsinin yazılıb miniatürlərlə təzyin edilməsini istəmişdir. Bunun üçün ən uyğun olan mətn Ərzurumlu Darir kimi tanınan Mustafa ibn Yusif ibn Ömər əd-Darir əl-Ərzənürümminin XIV əsr türkcəsi ilə yazdığı “Siyer-i Nəbi” həm nəsr, həm də nəzm janrında yazılmış əlyazma əsas götürülmüşdür. Türk dilində olan bu əsərdə yalnız Quran- i Kərimdən olan ayələr ərəbcədir. Bu əsərin birinci, ikinci, altıncı cildləri Topqarı Saray Muzeyində H 1221, H 1222, H 1223 şifrələri altında qorunub saxlanılır. Üçüncü cild “The New York Public Library”də Spencer kolleksiyasında yer alır. Beşinci cild Dublindədir (CBL 419). Bu əsərin surəti Tür İslam Əsərləri Muzeyində 1974 sayılı şifrə altında qorunur. [1, s.295]

Qeyd etmək lazımdır ki, əsəri sifariş edən III Murad 1595-ci ildə vəfat etdiyində “Siyer-i Nəbi” hələ tamamlanmamışdır. Əsərin tamamlanması III Mehmedin dövründə həyata keçdi. Bu əsərdə Hz. Adəm, Hz. Şit, Hz. İsmayıl, Hz. Yaqub, Hz. Yusif, Hz. Yəhya, Hz. Musa kimi peyğəmbərlərində miniatürləri yer alır. [1, s.295]

Hz. Məhəmmədin obrazı “Siyer-i Nəbi”dən başqa əsərlərdə də yer alır. Məsələn, Nyu Yorkdakı Pierpont Morgan Kitabxanasında M – 466 şifrəsi altında saxlanılan Hz. Mövlananın həyatı haqqında yazılan “Səvakib-i Mənakib” əsərində Hz. Məhəmmədin təsviri olan iki miniatür vardır.

Dini mövzularla bağlı bir əhəmiyyətli əsər də Seyyid Loğman Çələbinin “Zübdətü-t Təbarix” əsəridir. Bu əsərin miniatürlü olan üç əlyazması vardır. Onlardan biri Topqarı Saray Muzeyində, digərləri Türk İslam Əsərləri Muzeyində və Chester Beatty Kitabxanasında yer alır.[1, s.296]

“İslamın qadağasına zidd olaraq müsəlman övliyalarından heç biri rəssamın amansız firçasından xilas ola bilməmişdir!” – ingilis tədqiqatçısı Tomas Arnold belə yazırdı. – Çox güman ki, bu təsvirlərin əksəriyyəti təəssübkeş müsəlmanlar tərəfindən məhv edilib, lakin bu halda belə Məhəmməd Peyğəmbərin təsvirləri qorunub saxlanılıbdır. Belə hadisələrdən biri Adəmdən başlayaraq Məhəmmədə (s.) qədər bütün peyğəmbərlərin həyatından bəhs edən «Qisas əl-ənbiya» («Peyğəmbərlər haqqında qissələr») əsərinə çəkilmiş illüstrasiyalardır. İslamın tarixi din olması və Quranın daim müqəddəs tarixə müraciət etməsi, eləcə də peyğəmbər və övliya personajlarının təsvir edilə biləcək hər yerdə görünməsi bir faktdır. Belə ki, bir çox tarixi əsərlərdə, mistik və etik xarakterli nəzm və nəsr əsərlərində, həmçinin istənilən tarix külliyyatının başlanğıcında dini süjetləri görmək mümkündür, çünki müsəlman tarixçiləri öz tarixlərini yazarkən ilk öncə dini mövzulara yer verirdilər». [3, s.35-37]

İslam tarixi xüsusiyyətini daşıyan “Zübdətü-t təvarix” adlı əsər başda olmaqla Siyeri- Nəbi, cifr, qiyamət, təsəvvüf mövzulu əsərlərdə Tövrat, İncil və Quranda müəyyən peyğəmbər əhvalatlarını şərh edən olduqca çox miniatür vardır. “Zübdətü-t təvarix” peyğəmbər əhvalatlarından bəhs edən və günümüzdə qədər üç nüsxəsi gəlib çatan ilk rəsmli Osmanlı əlyazmasıdır.

Sənət tarixçisi Banu Mahir qeyd edir ki, “Zübdətü-t təvarix”in rəsmli nüsxələrində yer alan Hz. Məhəmmədin meracı mövzusunda miniatürlərin yeni şərtlərlə təsvir edildiyi diqqəti çəkir. XIII əsrin sonlarından etibarən merac mövzusunun canlandırıldığı İslam miniatürlərində Hz. Məhəmmədin bu səfəri əsasən Buraqın üzərində və mələklərin müşaiyəti ilə təsvir edilir.[4, s. 166-169]

Hədis qaynaqları ilə siyer və dəlail kitablarında isra və merac ilə bağlı bir çox rəvayət mövcuddur. Buxari və Müslimdə yer alan rəvayətlərin ortaq nöqtələrinə görə hadisə bu şəkildə cərəyan etmişdir: Bir gecə Rəsulullah Hicr və ya Xatim adlanan yerdə olarkən, bəzi rəvayətlərdə yuxuda olduğu sırada və ya yuxu ilə oyaqlıq arası bir halda Cəbrayıl gəldi; sinəsini açdı, zəməmlə yuduqdan sonra içinə iman və hikmət doldurub bağladı. Büraq adlı miniyə mindirib Beytül-Məqdisə apardı. Rəsuli-Əkrəm Məscidül-Əqsada iki rükət namaz qılıb çölə çıxdığı vaxt Cəbrayıl biri süd, digəri şərab dolu iki qab gətirdi. Rəsulullah süd dolu qabı seçdikdə Cəbrayıl özünə “Fitrəti seçdin” dedi, sonra onu götürüb dünya səmasına yüksəltdi. Səmaların hər birində sırası ilə Adəm, İsa, Yusuf, İdris, Harun və Musa peyğəmbərlərlə görüşdü; nəhayət Beytül Mamurun olduğu yeddinci səmada Hz. İbrahim ilə görüşdü. Sidrətül-Müntəha deyilən yerə çatdıqları zaman yazan mələklərin qələm xışırtılarını duydu və Allahın hüzuruna çıxdı. Burada Cənabi-Haqq əlli vaxt namazı fərz qıldı. Dönüşdə Hz. Musa əlli vaxt namazın ümmətinə ağır gələcəyini söyləyib, Allahdan onu xəfiflətməsini istəməyi tövsiyə etdi. Namaz beş vaxta endirilənə qədər Hz. Peyğəmbərin hüzzuru-ilahiyyə müraciəti və Musa ilə dialoqu davam etdi.[7, s. 132-135]

İsra surəsinin ilk ayətində Allahın merac gecəsində Hz. Məhəmmədi Məscidi-Haramdan Məscidi-Əqsaya qədər aparılması bildirilsə, həmin ayədə bu səfərin Büraqla olduğuna dair hər hansı bir işarə yoxdur. Cəbrayılın da müşayiət etdiyi və islami qaynaqlarda “İsra” və “Merac” deyə adlandırılan bu gecə səfəri hədislərə görə, Büraq deyilən bir miniklə həyata keçmişdir. Qaynaqlar bu miniyin ağ rəngli və fəvqəladə sürətli olduğunu, qatırla eşşək arasında bir quruluşa sahib olduğunu bildirirlər. İsra hadisəsini anladan hədislərin bir qismində büraqın yuxarıda göstərilən xüsusiyyətlərindən başqa uzun qulaqları və budlarına bitişik iki qanadının olduğu, bu qanadları sayəsində biraddımda gözünün görə bildiyi ən uzaq məsafəni qət etdiyi də qeyd olunmuşdur.[5, s. 417]“Parıldamaq, şimşək çaxmaq” mənasına gələn “Büraq” ərəb dilindəki bərq (البرق) sözündən qaynaqlanır.

Meracın İslam sənət və ədəbiyyatında tutduğu yer Hz. Peyğəmbərin möcüzələrindən biri kimi dəyərləndirilir. Merac zamanı xüsusi vəzifə daşıyan Büraq da fəvqəladə bir hal kimi qəbul edilir. Hz. Peyğəmbərin möcüzəsi hesab edilən merac mövzusunda müraciət edən miniatür rəssamları Büraqın da təsvirinə xüsusi diqqət ayırmışlar.

İslam miniatür sənətində Siyer-i Nəbi, Qisas-ı Ənbiya, Meracnamələr, divan, xəmsə və məsnəvilərdə, əcaibü-l məxluqatlarda, fənamələrdə, Xavənamə və Həmlə-i Heydəri kimi bir çox əlyazma kitablarında merac mövzulu miniatürlərə rast gəlinir. Merac miniatürlərinin formalaşmasında sənətkarın mövzu ilə bağlı hadisələri anlamaq və interpretasiya etmək bacarığı ilə yanaşı dövrün və bölgənin kompozisiya, rəsm, naxış, rəng, kimi amillərdəki identikliyi də öz təsirini buraxmışdır.

Müsəlman türk sənətkarlar XIV əsrdən başlayaraq XVIII əsrə qədər üslublaşdıraraq merac mövzusunda dair mükəmməl nümunələr ortaya qoymuşlar. Merac miniatürləri XV əsr boyunca ən çox ədəbi əlyazmalarda rəsm edilmişdir. Sufi ənənələrinə sadıq müəlliflər Allaha və Peyğəmbərə mədhiyyə bölümündə əlavə olaraq meracdən bəhs edər, nəqqaşlar, sənətkarlar da merac səhnələrini bu əlyazmaların ya təhifəsində, ya da daha sonrakı səhifələrdə təsvir erirdilər.[6, s. 210]

Meracın müsəlmanlar üçün əhəmiyyətli bir tərəfi də İslamın on iki əxlaqi əsasınının sırasında müjdələnməsidir. Bunları aşağıdakı kimi sıralaya bilərik:

1. Allahdan başqasına qulluq etməyim.

2. Analarınıza, atalarınıza yaxşıqla, xoşgörüşlə, sevgi və şəfqətlə yanaşın.
3. Qohum-əqrabalarınıza, yoxsullara, yolda qalmış yolçulara, yetimlərə haqlarını verin.
4. Nə xəsis, nə də israfçı olmayın.
5. Övladlarınızı bəsləyə bilməmək, yetişdirə bilməmək qorxusu ilə öldürməyin.
6. Fühuş və zinaya yaxınlaşmayın.
7. Cana qıymayın.
8. Yetimlərin mallarını öz mənfəətinizə görə xərc etməyin.
9. Andınızı və sözlünüzü tutun, yerinə gətirin.
10. Ölçdüyünüzdə əksik ölçməyin
11. Bilmədiyiniz bir mövzuda fikir və zənn irəli sürməyin.
12. Yer üzünü təkəbbür və əzəmətlə lovğalanaraq dolaşmayın. [2, s. 370]

Simvola çevrilmiş merac təsvirləri fərqli ədəbi əsərlərdə də yer alır. Bunların başında Nizamının “Xəmsə”si gəlir.

Nizami “Xəmsə”sinin ilk bölümü olan “Məxzənü-l əsrara”a (Sirlər xəzinəsi) başlayarkən Hz. Peyğəmbərdən və meracdən danışıqlar. Nizami Xəmsəsinin demək olar ki, hamısında ilk miniatür merac təsviridir. Nizamidən sonra gələn şairlərdən, xüsusilə Caminin əsərlərində də simvola çevrilmiş merac təsvirləri yer alır. Molla Caminin “Divan”, “Həft əvrəng” (Yeddi taxt) və “Yusif-ü Züleyxa”sının bəzi nüsxələrində də merac təsvirləri vardır.[6, s. 214]

Mətin And haqlı olaraq qeyd edir ki, Siyer-i Nəbi Hz. Məhəmmədin həyatı ilə bağlı bir əsər olması ilə yanaşı bu kitaba sırf dini bir kitab gözü ilə baxılmır. Hz. Məhəmmədin möcuzələri, digər peyğəmbərlər, mələklər daha çox dini xüsusiyyətlər daşısalarda Məhəmməd Peyğəmbər bir dövlət adamı, igid bir cəngavər, bir sərkərdə idi.[1, s. 295]

Araşdırmalar göstərir ki, Hz. Peyğəmbər, onun mövzuları İslam miniatür sənətkarlarının ən çox müraciət etdikləri mövzulardandır. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, miniatür rəssamları Hz. Məhəmmədin üzünü cizqilərlə deyil, işıq effekti ilə, nur şəklində çəkmişlər. Bu da onun nurdan yarandığına, seçilmiş olduğuna bir işarə kimi qəbul edilə bilər.

Ədəbiyyat:

1. And Metin. Osmanlı təsvir sənətləri: miniatür. 1. c. İstanbul: Türkiyə İş Bankası Kültür Yayınları, 2002.
2. Atasəğun Galip. İlahi dinlərdə (Yahudilik, Hıristiyanlıq və İslam'da) dini semboller. Konya: Sebat Ofset Matbaacılıq, 2002.
3. Həsənzadə Cəmilə. Təbrizin sehri nağılları. Bakı: IRS Publishing House, 2014.
4. Mahir Banu. Osmanlı Miniatür Sənəti. İstanbul: Kabalcı Yayıncılıq, 2012.
5. Öz Mustafa. Burak. / İslam Ansiklopedisi. Cilt: 6, İstanbul: Türkiyə Diyanət Vəqfi yayınları, İSAM, 1992.
6. Təsvir: teori və praktik arasında İslam görsəl kultürü. Editörler Nicole Kançal-Ferrari, Aşə Taşkent. İstanbul: Klasik, 2016.
7. Yavuz Salih Sabri. Mi'rac. / İslam Ansiklopedisi. Cilt: 30, İstanbul: Türkiyə Diyanət Vəqfi yayınları, İSAM, 2005.

**Мирадж в исламских миниатюрах
Резюме**

Тюркско-исламская миниатюрная школа играет значительную роль в развитии исламской цивилизации. В частности, в средние века чаще всего встречаются религиозные мотивы в миниатюрах. Начиная с XIV века до XVIII века турецко- мусульманские мастера продемонстрировали образцы по теме мирадж. Миниатюры мирадж наиболее встречаются в литературных рукописях XV века. В статье автор обращает внимание на то, что мерадж является одним из основных тем в миниатюрах, которые имеют значительное место в тюрко-исламской культуре и искусстве.

Ключевые слова: ислам, миниатюра, Мирадж (вознесение), искусство

Sabina Nematzade

**Miraj in Islamic
miniatures
Summary**

The Turkic-Islamic miniature school plays a significant role in the development of Islamic civilization. In particular, in the Middle Ages, religious motifs in miniatures are most often found. Starting from the XIV century to the XVIII century, Turkish- Muslim masters demonstrated samples on the subject of Mirage. Miraj miniatures are most common in 15th-century literary manuscripts. In the article, the author draws attention to the fact that the miraj is one of the main themes in miniatures that have a significant place in Turkish-Islamic culture and art.

Keywords: Islam, miniature, Miraj, art

Мəqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 31.10.2018

Мəqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi:

13.11.2018 Мəqalənin çapa qəbul olunma tarixi:

15.11.2018

Мəqaləni çapa tövsiyə edən sahə redaktorunun (və ya üzvünün) adı: dosent Sevinc

Şahhüseynova ADMİU-nun Elmi Şurasının 22 dekabr 2018-ci il, 04 sayılı qərarı ilə çap olunur